

ჯაბა სამუშია

თბილისის ტერიტორია და მოსახლეობა XVIII საუკუნეში

შესავალი

წინამდებარე ნაშრომში შევეცადეთ ახალი მეთოდების გამოყენებით დაგვეზუსტებინა თბილისის ტერიტორიის ფართობი, მოსახლეობის რაოდენობა და სიმჭიდროვე. შესაძლებელია მომავალში ახალი ტექნოლოგიების მეშვეობით კიდევ უფრო დაზუსტდეს ის მონაცემები, რომლებიც სტატიაშია მოცემული. სამწუხაროდ, ამჟერად, გეოინფორმაციული სისტემების პროგრამამ მხოლოდ ინფორმაციის ნაწილობრივი დამუშავების საშუალება მოქცა. ამ მიმართულებით კვლევა კიდევ უნდა გაგრძელდეს. ძველმა თბილისმა ბოლო ორი საუკუნის განმავლობაში მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა, რაც ერთგვარ პრობლემას ქმნის შუა საუკუნეების ქალაქის ურბანული ქსოვილის შესასწავლად. განსაკუთრებით რთულია ქალაქის ფართობში არასაცხოვრებელი სივრცის გამოთვლა (ქუჩები, მოედნები, ბაღები, სავაჭრო რიგები...). მომავალში განსაზღვრული გვაქვს გეოგრაფიული საინფორმაციო სისტემის (GIS) გამოყენებით გავაანალიზოთ XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე შექმნილი რუკები, რის შემდეგ, შესაძლებელია, კიდევ უფრო დაზუსტდეს ქალაქის ტერიტორიის ფართობი და მოხდეს შიდა სივრცის კლასიფიკაცია.

ისტორიოგრაფიაში დისციპლინათაშორისი კვლევების აუცილებლობაზე, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისიდან დაიწყო საუბარი. „ანალების“ სკოლამ ეს თემა სამეცნიერო კვლევების ღერძად აქცია. ამა თუ იმ დარგის მეთოდოლოგიის გამოყენებით, ისტორიული მასალის გაანალიზებამ მნიშვნელოვნად გაზარდა ისტორიკოსის სამუშაო არეალი.

XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან კომპიუტერული ტექნოლოგიების განვითარებამ ახალი პერსპექტივა დასახა. დაიწყო ექსპერტული სისტემების ჩამოყალიბება, რის წყალობითაც ხდება მეცნიერებაში დაგროვილი ცოდნის

დამუშავება და შესაბამის მონაცემთა ბაზაში შენახვა.¹ გასული საუკუნის 90-იანი წლებიდან აქტიური თანამშრომლობა მიმდინარეობს, ერთი მხრივ, გეოგრაფებსა და ისტორიკოსებს, ხოლო, მეორე მხრივ, კომპიუტერული ტექნოლოგიების სპეციალისტებს შორის, რის შედეგადაც მივიღეთ ერთობლივი კვლევის არაერთი მაგალითი. თანამედროვე გეოგრაფიული მეცნიერება უკვე აქტიურად იყენებს GIS – გეოინფორმაციული სისტემების პროგრამას. გეოგრაფიული საინფორმაციო სისტემა (GIS) არის კომპიუტერულ რუკებსა და გეომონაცემთა ბაზებზე დაფუძნებული საინფორმაციო სისტემა, რომელიც გამოიყენება სივრცეში განთავსებული მონაცემების შენახვის, მართვისა და ანალიზისთვის (გეომონაცემთა ბაზები ისეთ მონაცემებს აერთიანებს, რომელთაც გეოგრაფიული სივრცე აქვს). ისტორიოგრაფიაში გის-ის ტექნოლოგიები კარგა ხანია გამოიყენება არაერთ ქვეყანაში. რამდენადაც ისტორიული მოვლენა, პროცესი თუ ობიექტი მჭიდრო კავშირშია გარკვეულ გეოგრაფიულ სივრცესთან, ამდენად, მათი ინტეგრირება გეომონაცემთა ბაზებთან სრულიად ლოგიკური მოთხოვნაა თანამედროვე ისტორიულ კვლევებში.

წინამდებარე ნაშრომში სწორედ GIS სისტემის მეშვეობით მოხდა XVIII საუკუნის 30-იანი წლების (ვახუშტი ბატონიშვილის გეგმის მიხედვით) თბილისის ფართობის მეტ-ნაკლები სიზუსტით დაანგარიშება. აღნიშნული სამუშაო ჩვენი კონსულტაციით შეასრულა ქალაქ თბილისის არქიტექტურის სამსახურის თანამშრომელმა გელა ტალახაძემ. ვახუშტის გეგმა დაეფინა თანამედროვე თბილისის გეგმას. წარმოშობილი ცდომილებები (ასეთი კი, ბუნებრივია, იარსებებდა) მაქსიმალურად გასწორდა, თუმცა უნდა აღინიშნოს რომ ცდომილება ზოგჯერ ორ ასეულ მეტრსაც კი შეადგენდა. GIS-ის პროგრამაში თითოულ პუნქტს თავისი კორდინატები აქვს. საქართველოსთვის კორდინატების სისტემა დაითვლება was 1984 utm zona 38n მიხედვით. მაგალითად, ქაშვეთის მდებარეობა ამ სისტემის მიხედვით განისაზღვრება X-483303; Y-4616263. მეტეხის ტაძრის X-484303; Y-4615388 და ა.შ. როდესაც ვახუშტის რუკა ეფინება თანამედროვე რუკას, აუცილებელია მოიძებნოს შესაბამისი წერტილები. ვახუშტის რუკის ქაშვეთი უნდა დაჯდეს თანამედროვე ქაშვეთის ადგილას, შესაბამისად, მეტეხის ეკლესია და ყველა ის ძეგლი თუ ადგილი, რომელთა პარალელი დღეისათვის უცდომელად იძებნება.

¹ მ. გურაბანიძე. ქართული საისტორიო წყაროების კომპიუტერული დამუშავება. თბ. 2004, გვ. 11. აღნიშნულ ნაშრომში შესწავლილია ისტორიულ მეცნიერებაში კომპიუტერული ტექნოლოგიების გამოყენების საკითხი. ყურადღება გამახვილებულია ისტორიულ მონაცემთა ბაზის ფორმირებაზე.

მაგრამ ამ შემთხვევაში ვახუშტის რუკაზე აშკარად ჩნდება ცლომილებანი. რა თქმა უნდა, ეს გამოწვეულია იმით, რომ ვახუშტის გეგმა ნახატს წარმოადგენს და დაზღვეული არ არის უზუსტობებისგან. სწორედ ამიტომ გათვალისწინებულ იქნა კონკრეტული ისტორიული რეალებიც.

ჩატარებულმა სამუშაომ აჩვენა, რომ, ზოგადად ქალაქის ფართობის დაანგარიშება ადვილი განსახორციელებელი იყო, მაგრამ სირთულეს წარმოადგენდა არსებულ ტერიტორიაზე საზოგადოებრივი და არასაზოგადოებრივი სივრცეების გამიჯვნა. შემდგომი მუშაობისათვის ამას არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან საზოგადოებრივი სივრცის მეშვეობით უნდა დაანგარიშებულიყო მოსახლეობის რიცხოვნობა, რაც საშუალებას მოგვცემდა, გადაგვემოწმებინა წერილობით წყაროებში არსებული ცნობები.

ჩატარებული სამუშაოები დანაწილდა უბნების მიხედვით – კალა, ხარფუხი, გარეთუბანი, ავლაბარი. საზოგადოებრივ სივრცეში მოექცა ქუჩები, მცირე მოედნები, სავაჭრო რიგები, ვინაიდან ეს ტერიტორია ჩართული იყო საერთო ურბანულ ქსოვილში და საცხოვრებელი კვარტლების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. ქალაქის პირას ცალკე მდგარი სასახლე და მისი მიმდებარე ტერიტორია ქალაქის საცხოვრებელი უბნების კატეგორიაში არ აღირიცხა. არასაცხოვრებელ ტერიტორიად გამოიყო ქალაქში დაუსახლებელი ფერდობები, ხევები, ასევე ქალაქგარეთ არსებული ბაღები და მოედნები.

სანამ უშუალოდ კვლევის შედეგებზე გადავალთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ძველი თბილისის ფართობის დადგენის ცდა აქამდეც ჰქონდათ მკვლევრებს. ამ დაანგარიშებით, თბილისი 105 ჰექტარზე იყო გაშენებული, საიდანაც: კალას ეკავა 36 ჰექტარი, ნარიყალას ციხეს – 4 ჰექტარი, აბანოებისა და სეიდაბადის უბანს – 15, მეტეხის ციხეს – 0,8, ავლაბრის თხრილით შემოვლებულ ნაწილს – 7, თხრილს გარეთ არსებულ ავლაბრის უბანს 8, კალოუბანსა და ასპარეზს – 13, სოლოლაკს – 20.²

² ეს დაანგარიშება ჩაატარა თენგიზ კვიციანი და შესულია მის ნაშრომში იხ.: Т. Квициания. Архитектура Тбилиси. Тб. 1982, გვ. 24. მართალია, ავტორის მიერ მოტანილი ციფრები XII საუკუნის თბილისს ეხება, მაგრამ XVIII საუკუნისათვისაც ქალაქის ფართობი დიდად არ უნდა შეცვლილიყო. საერთოდ, შუა საუკუნეებში თბილისის ზრდა-განვითარება მასშტაბებით არ გამოირჩეოდა, განსაკუთრებით XIII საუკუნის შემდეგ, როდესაც, პირიქით, შემცირდა საცხოვრებლად და სამეურნეო დანიშნულებისათვის გამოყენებადი ტერიტორია. მაგალითად, დღევანდელი აბანოების უბნიდან 300 არაგველის ობელისკამდე ტერიტორია XIII საუკუნემდე აქტიურად ჩანს ათვისებულად. არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად ძვე-

ვანუშტის გეგმის თანამედროვე თბილისის რუკაზე დაფენის შემთხვევაში ასეთი ვითარება მივიღოთ:

კალა – მთელი ტერიტორია მოიცავდა 49,3 ჰექტარს. საცხოვრებელი ფართობი 41,4 ჰექტარს. არასაცხოვრებელი 6,3 ჰექტარს. ნარიყალას ციხე 1,6 ჰექტარს.

გარეთუბანი – საცხოვრებელი ფართობი დაახლოებით, 8,5 ჰექტარს მოიცავდა. ამას ემატებოდა დასახლება ორბელიანების უბანში – 2,1 ჰექტარი. არასაცხოვრებელი ტერიტორია – მეფის ბაღი გარეთუბანში – 13,5 ჰექტარზე იყო გადაჭიმული.

ხარფუხი – მთელი ტერიტორია მოიცავდა 18,2 ჰექტარს. საცხოვრებელი – 3,4 ჰექტარს. არასაცხოვრებელი – 14,8 ჰექტარს, რომელზეც ბაღები იყო გაშენებული.

ავლაბარი და მეტეხის ციხე მთლიანად 16,4 ჰექტარს მოიცავდა, მაგრამ საცხოვრებელი და საზოგადო დანიშნულების (ეკლესიებს, სათემო გზებს და მოედნებს) შენობა-ნაგებობებს დაახლოებით 54 % ეკავა (8.8 ჰექტ.), დანარჩენ ფართობზე ხევები, თხრილები და არასაცხოვრებელი სივრცე იყო. ავლაბარში განაშენიანება გადაჭიმული იყო 7.3 ჰექტარზე. მეტეხის ციხე ხილამდე 1.5 ჰექტარს მოიცავდა.

ამ მონაცემების მიხედვით, თბილისის საერთო ფართობი შეადგენდა

ლი თბილისის ამ ნაწილში დიდი სამრეწველო უბანი დადასტურდა. გ. ლომთათიძის აღნიშვნით, ქალაქის ეს ნაწილი ერთგვარ ეკონომიკურ ცენტრს წარმოადგენდა და რომ მტერთაგან „აკლებამდე ... ამ სახელოსნოებს ათეულობით წლები ნაყოფიერად უმუშავია და დიდძალი ნაწარმი მიუწოდებია თბილისისა თუ შორეული და მახლობელი სოფლებისათვის.“ იხ.: ო. ტყეშელაშვილი, გიორგი ლომთათიძე და თბილისის არქეოლოგია (მოგონება), კრ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. II. თბ. 1974, გვ. 40. აღმოჩენილ მასალაზე დაყრდნობით მ. მიწიშვილმა ამ ადგილას ქალაქის რაბათის არსებობაც ივარაუდა, რაც სულიად მისაღები ჩანს. მეცნიერის მითითებით, „თბილისის სამხრეთ გალავანთან აღმოჩენილი ქურა-სახელოსნოები, წარმოების ნაშთები, სამეურნეო ნაგებობები, აქ დამზადებული მოჭიქული კერამიკა და სხვა უფლებას გვაძლევს დავუშვათ, რომ აქ არსებობდა ხელოსანთა და ვაჭართა უბანი რაბათი.“ იქვე მ. მიწიშვილი მიუთითებს, რომ ქალაქის ეს ნაწილი XIII საუკუნის პირველ ნახევარში დაინგრა და აღარ აღდგენილა. მ. მიწიშვილი, მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში IX-XIII სს. თბ. 1979, გვ. 21. გვიან შუა საუკუნეებში კი აქ ბაღები იყო გაშენებული და სეიდაბადის მხოლოდ ზედა ნაწილში არსებობდა საცხოვრებელი უბანი.

დაახლოებით 108 ჰექტარს. აქ არაა ჩათვლილი გარეთუბნის ტერიტორიაზე არსებული ყაბახის ფართობი. ასევე ავლაბარში ელიას მთაზე არსებული სომხური სასაფლაო. მთლიანობაში, თბილისის ფართობი 120 ჰექტარამდე იქნებოდა. აქედან ინტენსიურად დასახლებული ჩანს დაახ. 65,8 ჰექტარი.

თბილისის მოსახლეობა წერილობით წყაროების მიხედვით

XVIII საუკუნის თბილისის მოსახლეობის შესახებ წერილობით წყაროებში რამდენიმე ცნობაა დაცული. ავტორთა უმრავლესობის მითითებით, ამ პერიოდის თბილისში 18 000-იდან 20 000-მდე ადამიანს უცხოვრია. უნდა ითქვას, რომ ეს ციფრი აბსოლუტურად რეალობასთან ახლოსაა და რაიმე ეჭვის საფუძველს არ აჩენს.

1700-1702 წლებში საფრანგეთის მეფე ლუი XIV-ის, დავალებითა და ხელშეწყობით თურქეთსა და კავკასიაში იმყოფებოდა ჟოზეფ ტურნეფორი, ფრანგი ბოტანიკოსი და ექიმი. 1701 წელს იგი ეწვია თბილისს და მისი საკმაოდ საინტერესო აღწერილობა მოგვცა. მისი ცნობით, ქალაქში ირიცხებოდა 20 000 მცხოვრები. „თბილისი საკმაოდ დიდი და მჭიდროდ დასახლებული ქალაქია. სახლები აქ დაბალია, ცუდად განათებული და, ჩვეულებრივ, ალიზითა და აგურითაა ნაგები... ქალაქის მოსახლეობა დაახლოებით ოცი ათას სულს შეადგენს“.³

1771-1772 წლებში საქართველოში იმყოფებოდა წარმოშობით გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური, რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის წევრი, იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი. ეს უკანასკნელი თბილისის მოსახლეობას 20 000-ით განსაზღვრავს. ამასთანავე, მასთან ვხვდავთ ქალაქის საკმაოდ დაწვრილებით აღწერას: „ქალაქის გარშემოწერილობა თითქმის 3 ვერსია (3200 მ. – ჯ.ს.); მთავარი ქუჩები ოდნავ განიერია საუენზე (2,13 მ. – ჯ.ს.), უმეტესობა კი უფრო ვიწროა. მშენებლობა უკიდურესად ცუდია. [სახლები ნაგებია] აგურებით, მრგვალი რიყის ქვითა და თიხიანი კირით. სახლები შედგება მხოლოდ ერთსართულიანი; ისინი 15 ფუტზე (4,5 მ.) ოდნავ მაღა-

³ ჟ. პ. დე ტურნეფორი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბ. 1988, გვ. 64-66. ტურნეფორის ეს ცნობა სარწმუნოდ არ მიანინია ს. კაკაბაძეს და ამ პერიოდის თბილისში 14 000 მცხოვრებს ვარაუდობს. იხ.: ს. კაკაბაძე. ეკონომიური ვითარების შესახებ. ჟურ. მნათობი. 1924, გვ. 225, შენ. 4.

ლია, სასურავები ჰორიზონტალურია და დაფარულია თიხით. თბილისში ითვლება 20 000 მცხოვრები, რომელთა უმრავლესობა სომეხია. მოსახლეობის რაოდენობა ფართობთან შეფარდებით გაცილებით დიდია; ქუჩები ძალზე ვიწროა.“⁴

XVIII საუკუნის 80-იან წლებში საქართველოს რამდენჯერმე ეწვია იაკობ რაინეგსი, რომელიც ერთხანს თბილისშიც ცხოვრობდა. მისი აღწერილობით, „ქალაქი არის ვრცელი და დიდი; გარეუბნების ჩათვლით, მტკვრის ორივე მხარეს, მოიცავს ოთხი ათას, უმეტესად ძალზე ღარიბულ სახლს და ოცი ათასამდე მცხოვრებს.“⁵

1803 წლის იანვრის აღწერილობის მიხედვით თბილისში ცხოვრობდა 3 000 ოჯახი, საერთო რაოდენობით 20 000 სული.⁶

⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გია გელაშვილმა. ტ. II. თბ. 1964, გვ. 133.

⁵ იაკობ რაინეგსი. მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბ. 2002, გვ. 158.

⁶ М. Полиевктов, Г. Натадзе. Старый Тифлис в известиях современников. Тб. 1929, გვ. 65. ამ აღწერის შესახებ ინფორმაცია პირველად გამოქვეყნდა შემოკლებით: Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Т. II. Тифлис 1868, გვ. 1046. მთლიანად აღწერის მონაცემები 1925 წელს სარგის კაკაბაძემ გამოაქვეყნა. იხ.: ქალაქ ტფილისის აღწერა 1803 წლის. საისტორიო მონაბე. წ. II. ტფ. 1925, გვ. 27-104. აღსანიშნავია, რომ კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტების II ტომში დამოწმებული ინფორმაცია და 1803 წლის აღწერის მონაცემები განსხვავდება ერთმანეთისგან. „აქტებში“ მითითებულია თბილისის მოსახლეობა – 20 000 ადამიანი მაშინ, როცა ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებულ „აღწერაში“ 11 805 სულია მითითებული. ამ განსხვავებას ს. კაკაბაძე ხსნის იმით, რომ „აღწერებში“ მხოლოდ სრულწლობანი მოსახლეობაა შეყვანილი, რაც თავისთავად მოსახლეობის საერთო რიცხვს ამცირებს. 1803 წლის აღწერის მონაცემები საგანგებოდ შეისწავლა შოთა კაკულიამ, რომლის დასკვნით ამ დროს თბილისში უნდა ეცხოვრა 15 600 ადამიანს. აღწერაში მოხსენიებულ 11 906 სულს მან დაუმატა სავარაუდო 10-15% აღურიცხავი მოსახლეობა და 1 900 რუსი მეომარი და მათი თანმხლებნი. იხ.: შ. კაკულია. ქალაქ თბილისის მოსახლეობა 1803-1970 წწ. თბ. 1979, გვ. 9-17. ჩვენ არ გამოვირიცხავთ, რომ 1803 წლისათვის თბილისის მოსახლეობა შემცირებულიყო. მართებულიად შენიშნავს შ. კაკულია, რომ ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევისა და 1797 თბილისში გაჩენილი შავი ჭირის გამო ქალაქის მოსახლეობა მნიშვნელოვნად შემცირდებოდა, თუმცა ისიც ფაქტია, რომ 1803 წლის ოფიციალურ ცნობაში თბილისში 20 000 ადამიანია დაფიქსირებული. ალბათ, თავად რუსი მოხელეები კარგად ხვდებოდნენ ჩატარებული „აღწერის“ მონაცემების არასანდოობას. როგორც ჩანს, ახლად დამკვიდრებულ-

1808 წელს თბილისში იმყოფებოდა გერმანელი ლინგვისტი – ორიენტალისტი ჰანრიხ ფონ კლაპროთი, რომელსაც თბილისის მოსახლეობის ოდნავ განსხვავებული ციფრი აქვს მითითებული, მაგრამ ისიც საკმაოდ ახლოს დგას ზემოთ მოტანილ ცნობებთან. მისი ინფორმაციით, თბილისის მოსახლეობა რუსთა გარნიზონისა და ჩინოვნიკების გამოკლებით 18 000 სულს შეადგენდა.⁷

1816 წელს თბილისში ცხოვრობდა 20 000 სული, რის შესახებაც ცნობას გვაწვდის რუსი დიპლომატი და არქეოლოგი ალექსანდრე ნეგრი.⁸

მა ხელისუფლებამ ჩაატარა აღწერა, მაგრამ ის საკმაოდ შორს იყო სინამდვილისგან და ამას თავადაც ამჩნევდნენ და ამიტომაცაა ასეთი განსხვავებული ციფრები. ტექსტის პუბლიკაციისას ს. კაკაბაძე აღნიშნავდა, რომ ამ აღწერის ინსტრუქცია აღმოჩენილი არ არისო. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული აღწერის ნუსხა და აქტებში დაბეჭდილი 1803 წლის იანვრის ინფორმაცია შედგენილი იყოს იმ სამუშაოს შედეგად, რომელიც შეასრულა პოლკოვნიკმა დრენიაკინმა გენერალ კნორინგის დავალებით. 1802 წლის 10 ივნისს გენერალმა კნორინგმა შესაბამისი მიწერილობით პოლკ. დრენიაკინს დაავალა მოეხდინა რუსეთის იმპერიის მიერ დაპყრობილი საქართველოს აღწერა და დიდი ქალაქების რუკების შედგენა. «Сделать во первых верные планы городам Тифлису, Телаву, Гори и Душету, съ показанием числа церквей, домовъ, торговых лавокъ, фабрикъ и другихъ заведений, когда въ оныхъ бывають торги, и какие и отколь на оныя привозятся сухопутно или водою продукты». – აღნიშნულია დოკუმენტში. გენერალი კნორინგი სხვა დავალებებსაც აძლევს თავის ქვეშევრდომს, რომლებიც აღწერის ერთგვარ ინსტრუქციას უნდა წარმოადგენდეს. იხ.: Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Т. I. Тифлис 1866, გვ. 487-489. ჩვენი აზრით, ამ ჩატარებული სამუშაოს შედეგი უნდა იყოს ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებული „აღწერა“ და ასევე 1803 წლის იანვრის ინფორმაცია, რომელიც ნაწილობრივ დაზუსტებას წარმოადგენს. 1803 წლისათვის 14 620 მცხოვრებს ვარაუდობს თბილისში შ. მესხია. მკვლევარი ეფუძნება აღწერის მონაცემებს, რომ თბილისში ცხოვრობდა 2924 კომლი. შესაბამისად, კომლზე ხუთი სულის ანგარიშის შემთხვევაში გამოდის 14 620 ადამიანი. შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. II. თბ. 1983, გვ. 260. ეს მოსახლეობა გაიზიარა აკაკი კაცაძემ. იხ.: აკ. კაცაძე. თბილისის მოსახლეობის ფორმირების პროცესები (ისტორიულ-დემოგრაფიული და კონკრეტულ-სოციოლოგიური გამოკვლევა). თბ. 1991, გვ. 10. ისიც აღსანიშნავია, რომ წინა გვერდზე ავტორი 1801 წლისათვის 18-20 ათას ადამიანს ვარაუდობს თბილისში. იხ.: ასევე, ზ. შენგელია. თბილისის მოსახლეობის დემოგრაფიული სიტუაცია XIX-XX დასაწყისში. თბ. 1998, გვ. 3.

⁷ М. Полиевктов, Г. Натадзе. Старый Тифлис в известиях современников, გვ. 71

⁸ М. Полиевктов, Г. Натадзе. Старый Тифлис в известиях современников, გვ. 74.

უცხოურ ავტორთა ცნობებს ამყარებს ქართული წერილობითი წყაროები. 1770 წლის 5 აპრილის აღწერილობის მიხედვით, თბილისში 4 000 კომლს უცხოვრია. ივანე ჯავახიშვილის მითითებით, კომლში რომ 5 სული ვიანგარიშით⁹, მაშინ თბილისში, დაახლოებით, 20 000 სული მცხოვრები გამოდის.¹⁰ 1781-1782 წლების აღწერით, თბილისის მოსახლეობის რაოდენობა 3498 კომლს შეადგენდა. ამ შემთხვევაშიც კომლზე 5 სულს თუ ვიანგარიშებთ, ქალაქის მოსახლეობა 17 490 კაცი გამოდის.¹¹

როგორც ვხედავთ, ქართული და უცხოური წყაროები თბილისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ თითქმის იდენტურ ცნობებს გვაწვდის. საშუალოდ XVIII საუკუნის თბილისში 18-20 ათას ადამიანს უცხოვრია.

ახლა გავარკვიოთ, რა ტერიტორიას ვგულისხმობთ თბილისის შემადგენლობაში.

XVIII საუკუნის თბილისი რამდენიმე მსხვილი უბნისაგან შედგებოდა

⁹ ოჯახის წევრთა რაოდენობის შესახებ დღემდე არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა ისტორიულ-დემოგრაფიის სპეციალისტებს შორის. ქართული ისტორიოგრაფიაში ძირითადად დომინირებს ის მოსაზრება, რომ საქართველოში ოჯახი საშუალოდ შედგებოდა 5 წევრისგან, თუმცა არსებობდა დიდი ქართული ოჯახი, რომელშიც რამდენიმე თაობა ცხოვრობდა. ევროპასა თუ ამერიკაში თითქმის იგივე რეალობა იყო. ამერიკაში საშუალოდ 5-9 წევრამდე მერყეობდა ოჯახის შემადგენლობა, თუმცა ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო 5-6 – სულიანი ოჯახები. ევროპაშიც თითქმის იგივე მანევრებილია, მკვლევრები შუა საუკუნეების ოჯახს, ძირითადად, 4-6 პერსონით საზღვრავენ. G. B. Warden. L'urbanisation américaine avant 1800. In: Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 25e année. № 4, 1970, გვ. 873; Jeffrey R. Zorn. Estimating the Population Size of Ancient Settlements: Methods, Problems, Solutions and a Case Study. Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 295 (1994), გვ. 34. XIX საუკუნის თბილისში აღწერებისას კომლში საშუალოდ 4,75 წევრი იანგარიშება. იხ.: ვ. ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ. 1984, გვ. 63-71.

¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს. წიგ. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. IV. თბ. 1996, გვ. 446. აღნიშნული ნუსხის მეცნიერული პუბლიკაცია იხ.: ვ. გამრეკელი, ზ. ცქიტიშვილი. 1770 წლის 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა. ჟურნ.: „მაცნე“ ისტორიის არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ. 1973. № 1, გვ. 144-155.

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ტ. I, თბ. 1967, გვ. 140-144. აღნიშნული ნუსხის პირველი პუბლიკაცია იხ.: ს. კაკაბაძე. ქალაქ ტფილისის მოსახლეობის აღწერის ნუსხა 1780-1781 წლის ახლო დროისა. საისტორიო მოამბე. წ. I. ტფ. 1925, გვ. 225-227.

– კალა (ნარიყალას ციხის ჩათვლით), ხარფუხი (ტერიტორია, რომელიც მოიცავდა დღევანდელი სამასი არაგველების მემორიალიდან აბანოთუბნამდე ფართობს), გარეთუბანი (დღევანდელი პუშკინის ქუჩის, თავისუფლების მოედნისა და რუსთაველის გამზირის სამკუთხედს) და ავლაბარს, მეტეხის ციხესთან ერთად. სწორედ ამ ტერიტორიას გულისხმობს 1781-1782 წლების აღწერილობაც. ივანე ჯავახიშვილი ამ დოკუმენტზე მუშაობისას აღნიშნავდა: „ქალაქ ტფილისში ავლაბრით და გარეთუბნით სულ 3498 კომლი მცხოვრები იყო. აქეთგან, თვით ქალაქში 2314 მცხოვრები კომლი ითვლებოდა, დანარჩენი 1184 კომლი ცხოვრობდა შიგნითსა და გარეთს ავლაბარში (375 კომლი), მეტეხის ციხეში ხიდამდის (259 კომლი) და გარეთუბანში (550 კომლი)“.¹² ამდენად, თბილისის მოსახლეობაში არ ითვლებოდა ქალაქთან საკმაოდ ინტეგრირებული ჩუღურეთი, რომელიც XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ ქალაქისპირა სოფლის სტატუსით სარგებლობდა და თბილისის XIX საუკუნის 20-იან წლებში შეუერთდა. ყოველივე ზემორე თქმული ნათელს ჰფენს, თუ რა ტერიტორია მოიაზრებოდა XVIII საუკუნის თბილისის შემადგენლობაში. გამომდინარე აქედან კი, ადვილია ქალაქის ფართობის განსაზღვრა. ამ მხრივ ფასდაუდებელ დახმარებას გვიწევს ვახუშტი ბატონიშვილის თბილისის გეგმა. ვფიქრობთ, არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ XVIII საუკუნეში შედგენილი ამ გეგმის მონაცემები თავისუფლად უნდა განვავრცოთ მთელ საუკუნეზე, რამეთუ დიდი ცვლილებები XVIII საუკუნის II ნახევარში თბილისის ქალაქგეგმარებითი მიმართულებით არ განუცდია. ამას ადასტურებს XVIII საუკუნის მიწურულისა თუ XIX საუკუნის დასაწყისის თბილისის გეგმები, რომელთა მიხედვით, ქალაქი ჯერ კიდევ იმ საზღვრებში იყო მოქცეული, რომლებიც ვახუშტის გეგმაზეა დატანილი.¹³

ერთ პექტარზე მოსახლეობის დადგენა

ძველი ქალაქების რეკონსტრუქციისას მნიშვნელოვანია გავსაზღვროთ მოსახლეობის რაოდენობა. ეს არის დემოგრაფიული კვლევა მიკრო დონეზე. ამ შემთხვევაში აბსოლუტურად განსხვავებული მეთოდები გამოიყენება,

¹² ივ. ჯავახიშვილი. ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს. გვ. 447.

¹³ აღ. პიშჩევიჩის 1785 წლის და 1801 წლის ჩუიკოს თბილისის გეგმები. იხ.: ენციკლოპედია „თბილისი“. თბ. 2002, გვ. 89-90.

ვიდრე, მაგალითად, რეგიონის ან არადა ქვეყნის მოსახლეობის განსაზღვრისას, რომელიც მაკროლონეს მიეკუთვნება. ასევე, განსხვავებული მიდგომებია გამოყენებული თვით მიკროლონზეც – სოფლის, ციხე-ქალაქისა და დიდი ქალაქების მოსახლეობის დადგენისას. ეს ბუნებრივიცაა, რამეთუ სოფელსა თუ ქალაქში ერთ ჰექტარზე განსხვავებულია მოსახლეობის სიმჭიდროვე, ასევე, განსხვავებულია ოჯახის სულადობაც (რეგიონების მიხედვით).

დღეისათვის რამდენიმე მეთოდი გამოიყენება ქალაქის ტიპის დასახლებაში მოსახლეობის რაოდენობის განსასაზღვრად. ა. რაიმონმა კაიროს მოსახლეობის დაანგარიშება ცადა აბანოების რაოდენობის მიხედვით. მისი აზრით, 3500-4000 მცხოვრებზე 1 აბანო მოდიოდა.¹⁴ ამ მეთოდმა XV-XVII საუკუნეების კაიროსთან მიმართებით გაამართლა, მაგრამ ცოტა ადრეული პერიოდის ან სხვა აღმოსავლურ ქალაქთან მიმართებით ეს მიდგომა ვერ გამოდგებოდა.¹⁵

დღეისათვის ყველაზე გავრცელებულია ორი მეთოდი – ბინადრობის სიმჭიდროვის კოეფიციენტით დაანგარიშება და ბუნებრივი რესურსებისადმი ხელმისაწვდომობის განსაზღვრა მოცემული პუნქტის ირგვლივ.

პირველი გულისხმობს კონკრეტულ სივრცეზე კონკრეტული ტიპის არქიტექტურული განაშენიანების პირობებში მოსახლეობის ზღვრული ოდენობის დადგენას. მეორე მოდელი, მართალია, ჩვენ საკვლევ თემასთან მიმართებით ნაკლებ გამოსაყენებელია, მაგრამ თავისთავად დემოგრაფიული პროცესების წარმოსადგენად მეტად მნიშვნელობანია. ნებისმიერ ურბანულ ქსოვილს გარკვეული რესურსი ესაჭიროება, რათა აქ მცხოვრებმა ადამიანებმა თავი ირჩინონ: სავარგულები, საძოვრები, წყალი და ა. შ. ვინაიდან ჩვენ ვვარაუდობთ XIII საუკუნის დასაწყისში თბილისის მოსახლეობას 100 000-ზე მეტს, გასათვალისწინებელია, რამდენად შესაძლებელი იყო არსებული ბუნებრივი რესურსებით ამ რაოდენობის მოსახლეობის შენახვა. ეს საკითხი დღევანდელ ჩვენს საკვლევ თემას სცილდება და, ამდენად, მას სხვა დროს დავუბრუნდებით, აქ კი აღვნიშნავთ, რომ ნებისმიერ ეპოქაში გარკვეული რესურსი გარკვეული რაოდენობის ადამიანზე იყო გათვლილი და შეუძლებელია, ის უფრო მეტს ჰყოფნოდა. ბუნებრივ რესურსსა და მოსახლეობის რაოდენობას შორის გარკვეული ბალანსი იყო დაცული და მისი დარღვევა იწვევდა

¹⁴ Andre Raymond, La population du Caire de Maqrizi h la Description de l' Egypte. Bulletin d'Études Orientales. XXVIII. 1975, გვ. 201-215.

¹⁵ О. Г. Большаков. Средневековый город Ближнего Востока, VII-середины XIII в. М. 1984, გვ. 100.

შიმშილს, გაჭირვებას, შიდა მიგრაციას და სხვა.

თბილისთან მიმართებით ყველაზე მისაღებად გვეჩვენება სიმჭიდროვის კოეფიციენტით მოსახლეობის განსაზღვრა, რაც იმას ნიშნავს, რომ ერთ ჰექტარზე მობინადრეთა საერთო რაოდენობა გარკვეულ ზღვრულ ციფრს გვაძლევს. თავისთავად ასეთი დაანგარიშება ნაწილობრივ დაზღვეული არ არის ცდომილებისგან, თუმცა მიახლოებით მოსახლეობის რაოდენობის დადგენა მაინც ხერხდება.

ამ მეთოდის მთავარ მხარეს წარმოადგენს ის, რომ იგი საშუალებას იძლევა, სწრაფად შევადაროთ ერთმანეთს რეგიონში არსებული დასახლებული პუნქტები, დავადგინოთ მოსახლეობა ერთი კონკრეტული მონაცემის – ფართობის მიხედვით. თუმცა მას აქვს სუსტი მხარეც. ამ შემთხვევაში ჩვენ აპრიორად ვადიარებთ დასახლების ტიპთა ერთგვაროვნობას და სიმჭიდროვის კოეფიციენტს. ეს მეთოდი გამორიცხავს იმ შესაძლებლობას, რომ სხვადასხვა ზომისა და ფუნქციის პუნქტებს შეიძლება ჰქონდეთ დასახლებულობის სიმჭიდროვისა და განაშენიანების განსხვავებული ფორმები.¹⁶

ქალაქის მოსახლეობის განსაზღვრისას აუცილებელია იმის გათვალისწინება, თუ რა რაოდენობის ფართობი უჭირავს საცხოვრებელ ზონას და რა საზოგადოებრივს, სასახლეებს, გალავნის შიგნით და გარეთუბნებში არსებულ ქალაქის ბაღებს, წმინდა სავაჭრო ადგილებს, ტაძრებს, გზებს, მოედნებს. სამწუხაროდ, თბილისთან მიმართებით ამის ზედმიწევნით დაანგარიშება ძნელია, თუმცა ისეთი კომპონენტების როგორებიცაა ქარვასლების, სავაჭრო რიგების, გზების, ტაძრების, ფართობის განსაზღვრა, შესაძლებელია.

დასახლების ერთგვაროვანი ტიპის შემთხვევაში ჰექტარზე მოსახლეობის სიმჭიდროვეს მეცნიერები დაახ. 100-300 ადამიანით ანგარიშობენ.¹⁷ არ-

¹⁶ Jeffrey R. Zorn, Estimating the Population Size of Ancient Settlements... გვ. 32-33.

¹⁷ R. McC. Adams. Land behind Baghdad. Chicago. University of Chicago 1965, გვ. 41; L. E. Stager. Ancient Agriculture in the Judean Desert. A Case Study of the Buqeah Valley in the Iron Age. Unpublished Ph. D Dissertation. Harvard University 1975, გვ. 242-245; L. Marfoe. Review of A. Kempinski – The Rise of an Urban Culture and R. Amiran et al. Early Arad. Journal of Near Eastern Studies 39. 1980, გვ. 315-322; G. W. Van Beek. A Population Estimate for Marib. A Contemporary Tell Village in North Yemen. Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1982, გვ. 61-67; M. Broshi and R. Gophna. The Settlements and Population of Palestine During the Early Bronze Age II-III. Bulletin of the American Schools of Oriental Research 1984, გვ. 74. I. Filkenstein. The Archeology of the Israelite Settlement. Jerusalem: Israel Exploration Society. 1988, გვ. 331-332. О. Г. Большаков. Средневековый город Ближнего Востока. VII-середина XIII в. გვ. 114-119.

სეობოს გაცილებით მჭიდროდ დასახლებული ქალაქებიც, თუმცა იქ ამის მიზეზი უნდა იყოს განსხვავებული არქიტექტურული განაშენიანება.¹⁸

ქალაქის ცენტრალურ რაიონებში მოსახლეობის სიმჭიდროვე განსხვავდებოდა პერიფერიებთან შედარებით. თბილისის შემთხვევაში კი კალა გაცილებით უფრო მჭიდროდ იყო დასახლებული, ვიდრე გარეთუბანი და ავლაბარი. ასეთ შემთხვევაში საშუალოდ ერთ ჰექტარზე ერთსართულიანი განაშენიანების პირობებში მაქსიმალური სიმჭიდროვე 250-300 ადამიანს შეადგენდა, რაც საშუალოდ 50-60 კომლს უდრიდა.¹⁹ როგორც ზემოთ ითქვა, ივ. ჯავახიშვილი 1780-1781 წწ-ის აღწერაზე დაყრდნობით კალაში 2314 მცხოვრებს ვარაუდობდა, მაგრამ აქ ერთი საკითხია დასაზუსტებელი. ხელნაწერში კომლთა რაოდენობა მითითებულია შემდეგი თანმიმდევრობით: „გარეთ ავლაბარში – 156; შიგნით ავლაბრის ციხეში – 219; მეტეხში ხიდაძე – 73; ხიდიდან ციხეში – 186; ქალაქში – 2314; გარეთუბანში – 550; ჯამი – 3498.“ თავდაპირველად აღვნიშნავთ, რომ ეს არ უნდა იყოს ზუსტი რიცხვი თბილისში მცხოვრები კომლებისა, რადგან, როგორც ამავე ლოკუმენტშია მითითებული, ცალკე არსებობდა „ქალაქის მოქალაქეთა დავთარი,“ სადაც „სხვა მოქალაქენი დაწერილიყვნენ.“ შესაძლებელია, რამდენიმე ასეული კომლი ამ აღწერაში არ არის შეტანილი და ამიტომაც განსხვავდება 1770 წლის აღწერის მონაცემები 1781-1782 წლების აღწერის შედეგებისგან. ამასთანავე, აშკარაა ქალაქში ასეთი აღწერების დროს რჩებოდა ე. წ. აღუწერელი მოსახლეობა ან არადა ისეთი, რომელიც გადასახადის თვალსაზრისით მიწერილი იყო ქალაქისპირა სოფლებზე. მაგალითად, თბილისის 1774 წლის აღწერის დავთრის ნაწყვეტში, რომელშიც 1781 წელს შევსება-შესწორება იქნა შეტანილი, არაერთგზის აღნიშნულია ამა თუ იმ პირის ქალაქში ცხოვრების ფაქტი, მაგრამ იქვე მიწერილია „კრწანისში დაიწერა“ ან „ქცხინვალს სწერია.“ 1781-1782 წლების აღწერის მონაცემებში, ჩვენი აზრით, 10% მოსახლეობის არ უნდა იყოს შეტანილი. XIX საუკუნის I ნახევარში რუსეთის იმპერიის

¹⁸ Yigal Shiloh. The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans. Areas and Population Density. Bulletin of the American Schools of Oriental Research (239). 1980, გვ. 29; J. Garstang. The Foundations of Bible History. Joshua-Judges. London. 1931, გვ. 167; R. J. Braidwood and Ch. A. Reed. The Achievement and Early Consequences of Food-Production. A Consideration of the Archeological and Natural-Historical Evidence. Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology. 1957. № 22, გვ. 26-27.

¹⁹ О. Г. Большаков. Средневековый город Ближнего Востока. VII-середина XIII в, გვ. 114-119.

მიერ წარმოებული აღწერებისას დაახ. 5% მოსახლეობისა აღუწერელი რჩებოდა. ვ. ჯაოშვილის მითითებით: „მოსახლეობის გამოთვლის დროს აუცილებელია აგრეთვე გავითვალისწინოთ აღწერის დროს გამოტოვებულთა რაოდენობა, რომელიც 1873 წლის უკანასკნელი კამერალური აღწერის დროს შეადგენდა 3,5%-ს. რაც უფრო ადრე ტარდებოდა აღწერა, მით უფრო მეტი იყო გამოტოვებულთა რიცხვი, რადგან ადრინდელ პერიოდში არ ჰქონდათ აღწერის მეტად თუ ნაკლებად სრულყოფილი მეთოდი.“ ავტორი 1832 წლისათვის გამოტოვებულთა წილს 5% ანგარიშობს.²⁰ ჩვენს შემთხვევაში ვითარება კიდევ უფრო რთულადაა, რამეთუ, გამოტოვებული, აღუწერელი მოსახლეობის გარდა, 1781-1782 წლების აღწერაში შეტანილი არ არის მოქალაქეთა ნაწილი, რომლებიც ცალკე დავთრებში იყვნენ ჩაწერილები. სწორედ ამიტომ არსებული კომლების რაოდენობას ჩვენ ვუმატებთ 10%-ს საკარაუდო კომლთა რაოდენობის მისაღებად. ასევე, დასაზუსტებელია ერთი დეტალი: ივ. ჯავახიშვილი მტკვრის მარცხენა მხარეს ვარაუდობს იმ 186 კომლის ცხოვრებას, რომლებიც, დავთრის მიხედვით, სახლობდნენ „ხიდიდან ციხეში.“ მაგრამ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მათთვის ადგილი არ რჩება. ქალაქის ამ ნაწილში, დავთრის მიხედვით, აღწერილია გარე და შიდა ავლაბარი, ასევე მეტეხის ციხე ხიდამდე. მეტი დასახლებული ადგილი თბილისის მარცხენა ნაპირზე იმ პერიოდში არ არსებობდა, ამიტომაც, ჩვენი აზრით, იმ 186 კომლს უნდა ეცხოვრა მტკვრის მარჯვენა მხარეს სწორედ მეტეხის ხიდიდან ნარიყალას ციხის ჩათვლით (აღწერაშიც ხომ ასეა – „ხიდიდამ ციხეში“). ამდენად, საკუთრივ ქალაქში (თბილისის მარჯვენა ნაპირზე გალაგნით შემოსახლერული ტერიტორია) უნდა ყოფილიყო 2500 კომლი (10% მატების შემთხვევაში 2750 კომლი). ამ ნაწილში საცხოვრებლად გამოიყენებოდა დაახლ. 46,4 (კალა – 41,4, სეიდაბადი – 3,4, ნარიყალა 1,6) ჰექტარი (უშუალოდ ნარიყალას ციხეში იდგნენ მეციხოვნეები და, ბუნებრივია, 2500 კომლში ისინი არ ითვლებოდნენ, მაგრამ მთლიანი მოსახლეობის რიცხვში ჩათვლილნი არიან. რაც შეეხება გამოთქმას „ხიდიდამ ციხეში“, მაინცდამაინც ნარიყალას ციხეში ოჯახების ცხოვრებას არ უნდა გულისხმობდეს. აქ ნარიყალას ქვედა ტერასაზე არსებული დასახლება უნდა იყოს მითითებული). ამ სივრცეზე, იმ შემთხვევაში თუ ჰექტარზე 50-60 კომლს ვიანგარიშებთ, შეიძლება ეცხოვრა დაახლ. 2320-დან 2784-მდე ოჯახს. ეს ციფრი კი კარგად თავსდება 1781-1782 წლების აღწერილობის კორექტირებულ მონაცემთან – დაახ. 2750 კომლი.

²⁰ ვ. ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში, გვ. 70.

როგორც აღინიშნა, XVIII საუკუნის თბილისი, ძირითადად, სტანდარტული ერთსართულიანი განაშენიანებით გამოირჩეოდა. ამ შემთხვევაში, მიუხედავად სიმჭიდროვისა, ის გარკვეულ ზღვარზე და არ აღემატება 250-300 ადამიანს ჰექტარზე. ჩვენ შეგვიძლია, დაახლოებით, სხვადასხვა მონაცემის შეჯერებით განვსაზღვროთ თბილისისათვის სიმჭიდროვის ის საშუალო მაჩვენებელი, რომელიც არსებობდა XVIII საუკუნისათვის. თბილისის მარჯვენა მხარეს არსებული დასახლება გარეთუბნის გამოკლებით და 10%-ის დამატებით 2750 კომლს ითვლიდა. ქალაქის ამ ნაწილში (კალა, ნარიყალა, ხარფუხი) საცხოვრებლად გამოიყენებოდა 46,4 ჰექტარი. ე.ი. საშუალოდ ჰექტარზე უცხოვრია 59 ოჯახს. იმ შემთხვევაში, თუ ოჯახს 5 წევრით განვსაზღვრავთ, მაშინ ჰექტარზე უცხოვრია 295 ადამიანს. გარეთუბანში იყო დაახ. 605 კომლი (1781-1782 წლების აღწერით 550 კომლი, ამას დამატებული 10% – 55 კომლი), 10.6 ჰექტარზე. ამ შემთხვევაში ჰექტარზე 57 ოჯახი მოდის, შესაბამისად, 285 ადამიანი. მტკვრის მარცხენა მხარეს ერთად უცხოვრია დაახ. 492 კომლს (1781-1782 წლების აღწერით 448 კომლი, ამას დამატებული 10% – 44 კომლი). ამ ნაწილში საცხოვრებლად გამოიყენებოდა 8,8 ჰექტარი, შესაბამისად, სიმჭიდროვე აქ ჰექტარზე 279 ადამიანი იყო. როგორც ვხედავთ, თბილისისთვის საშუალო სიმჭიდროვე უბნების მიხედვით მერყეობდა 279-295 ადამიანი ჰექტარზე. ეს აბსოლუტურად გასაგებია. ქალაქის ცენტრალურ რაიონებში მოსახლეობის სიმჭიდროვე გაცილებით მაღალი იქნებოდა, ვიდრე გარეუბნებში. ამ მონაცემების მიხედვით საშუალო სიმჭიდროვე თბილისში ყოფილა დაახ. 291 ადამიანი/ჰექტარზე, ანუ 58 კომლი ჰექტარზე. ამ შემთხვევაში ცდომილება შეიძლება იყოს $\pm 10-15$ ადამიანი ჰექტარზე (ორი-სამი ოჯახი). იმ შემთხვევაში თუ მთლიანად ქალაქში საზოგადო დანიშნულების სივრცეს განვსაზღვრავთ 65,8 ჰექტრით, მაშინ ამ ტერიტორიაზე უნდა ეცხოვრა დაახ. 19,148 ადამიანს. ეს ციფრი ეთანხმება იმ მონაცემებს, რომლებიც წერილობით წყაროებშია დაცული.

თბილისელის კარ-მიდამო

თბილისელთა სახლ-კარი როგორ გამოიყურებოდა და რა ფართობს მოიცავდა, ამის შესახებ ცნობები დაცულია ნიკო ბერძენიშვილისა და მამისა ბერძენიშვილის მიერ გამოცემულ თბილისის ისტორიისადმი მიძღვნილ „დოკუმენტების“ პირველ წიგნში. აქ შესული ნასყიდობის წიგნები საშუალებას

გვადლევს შვეისწავლთ თბილისელთა საცხოვრისი. ქვემოთ ცხრილში მოცემული მონაცემები სწორედ ამ გამოცემას ეფუძნება და იგი ქრონოლოგიური რიგითაა დალაგებული ისევე, როგორც ეს ამ დოკუმენტების გამომცემელთ აქვთ გაკეთებული.²¹

წელი და დოკუმენტის № გამოცემა მიხედვით	მფლობელი	ადგილი	აღწერა	ფართობი
1646 10 იენისი №8	თოლქათ ყალაბეგაშვილი ყულოა		ხუთი სახლი, მისი ეზოთი, ბახჩა	
1656 15 დეკემბერი № 14	მანდენანთ შერმაზანისშვი ლი როსტევეანი		დარბაზი, შიგნით დიდი სახლი, სათორნე, მარანი დარბაზის კუთხეში ოთახები. დარბაზის გვერდით სახლი, ეზო	
1659 15 აპრილი № 17	მამუკა და მისი შვილები ივანე და ბეჟანი		ერთი ოთახი და ოთახის წინ სახლების ალაგი.	სიგრძე ექვსი მხარი (12.12მ) წინა განი ხუთი მხარი (10.1 მ) და უკანით განი ოთხი მხარი (8.08მ) ²² სულ 109,3 მ²
XVII ს. 50 – 60 წწ. № 22	ვნიკაშვილი მკრტიანი		ერთი დარბაზი, მისი დერეფნით	
1672 17 სექტ. № 25	ყარახან შერმაზანაშვილი		ერთი დარბაზი, ერთი სათორნე, ერთი საჯინიბო, საბძელი, დერეფანი და მის ქვეშ სარდაფი.	სიგრძე 18 ადლი, სივანე 14 ადლი. ²³ (18.1×14.1 = 255) 255 მ²

²¹ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.). შეადგინეს: ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა. წ. I. თბ. 1962.

²² მკვარი – საშუალოდ 2 მეტრს უდრიდა. იხ.: გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან. თბ. 1973, გვ. 142. უფრო რომ დავაზუსტოთ 1 მხარი 2 ადლს (101 სმ-ს) ანუ 202 სმ. უდრიდა. გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, გვ. 142; 130.

²³ ადლი შეადგენდა 101 სმ. გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, გვ. 130.

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII

1683 № 32	მესათე სანოსა	კალა	სახლები (აქ უნდა იგულისხმებოდეს ოთახები)	სიგრძე 11 მხარი, განი სამი მხარი $22.2 \times 6 = 133 \text{ მ}^2$
1683 22 ავვისტო № 34	ბაბანათ პაპოა და მისი ძმა გიქოა	კალა, მოღინის უბანი	ერთი დარბაზი, სათონე, წინ ოთახი, საჯინიბო და ეზო	
1683 დეკემბერი № 36	ტოტოათ ბეროა	ავლაბარი	ერთი სახლ, სათორნე, ოთახის ადგილი და ეზო	სახლი სიგრძე 4 მხარი; სიგანე 3 მხარი; სათორნე სიგრძე 4 მახარი, განი 2 მხარი; ოთახის ადგილი და ეზო 4 მხარი სიგრძე, 2 მხარი განი. $8.08 \times 6.06 = 48.9$ $8.08 \times 4.04 = 32.6$ $8.08 \times 4.04 = 32.6$ სულ 114 მ²
1684 10 ივნისი № 37	ყარაგოზანთ იარალას შვილი გასპარა		სახლი	სიგრძე 7 მხარი, განის სამი მხარი, ქვემო ვიწრო. 14.1×6.06 $= 85.4$ აღწერიდან ჩანს, რომ სახლის ქვემოთა ნაწილი ვიწროვდებოდა. დაახ. ფართობი უდრიდა 75-80 მ²
1686 24 ივლისი № 38	ყანდინაშვილი მერაბი	კალა	დარბაზი, სათონე, დერეფანი და ეზო	
1688- 1703 № 40 და 41	რევაზ მაღალაძე		დარბაზი, ოთახები, ეზო, საჭურჭლე იქვე მიდგმული აქვს ლუქანი, თავისი ქუთით	
1689 20 დეკემბერი № 43	ნომასშვილი ელიზბარი		სახლკარი ციხის გაღმით სამი სახლი, ერთი სათორნე	
1690 27 ოქტომბერი № 45	ყავარდელაშვილი ოჰანა		სახლი, დერეფანი, ცოტა ეზო	

ჯაბა სამუშია. თბილისის ტერიტორია და მოსახლეობა XVIII საუკუნეში

1695. 20 ივლისი № 48	ქეფინანთ კარაპეტას შვილი არუთინა	კალა	ციხესთან კლდის უბანში ერთი დარბაზი, ერთი ოთახი და ეზო	
1699 1 აპრილი № 52	შიუანთ გოგინას შვილები: ზალინა, მელქუა და პაპუა		სახლ-კარი	სახლი სიგრძე – 11,5 ადლი განი 3,5 ადლი (11.6X3.5=40.6) 40.6 მ²
1700 26 ივნისი № 54	მელიქი გიორგი		ერთი ოთახის ალაგი	5 ადლი სიგრძე 2,5 ადლი სიგანე (5.05X2.5=12.6) 12.6 მ²
1702 17 მაისი № 57	შერგილანთ ზაქარია		დარბაზი თავისი დამხმარე სათავსებით	ერთი მხარის სიგრძე 6 ადლი და 1 ჩარეკი (6.31 მ). ²⁴ მეორე მხარის 7.5 ადლი (7.57 მ). ზევითა განი 3.5 ადლი (3.53 მ), ქვევითა განი 6.5 ადლი (6.56 მ) 33.5 მ²
1702 20 ივლისი № 58	ზურაბას შვილი გიორგი და მანველა	გარეთუბანში	ნაოხარი მამული	სიგრძე 30 ადლი და ერთი ჩარეკი (30.55 მ). ზემოთა განი 18 ადლი 1 ჩარეკი (18.45). ქვეითი განი 11 ადლი და 1 ჩარეკი (11.35). შარისაკენ ორღობის სიგრძე 11 ადლი და 1 ჩარეკი (11.35). ზემოთ შარასკენ კარის ალაგი 3 ადლი 1 ჩარეკი (3.3 მ). ქვემოთ განი 4 ადლი და ნახევარი (4.55 მ) 337 მ²
1706 3 აპრილი № 63	ოსევა და პეტრე		ერთი დარბაზი, სათორნე, ერთი სახლი თავისი ეზოთი, ეზოში ერთი ოთახი	
1706 20 აპრილი	ნონანთ გიორგის შვილები		დარბაზი, მარანი, სათორნე საკუჭნაო, ძველი თავისი ეზოთი,	ფართობი გამომცემლების მიერ შეცდომითაა მითითებული

²⁴ ჩარეკი დაახ. 25 სმ-ს უდრიდა. იხ.: გ. ჯაფარიძე. ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, გვ. 135.

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII

№ 64	როსტომა და ოსეფა		ეზოში ერთი ოთახი	
1708 15 ივნისი № 66	ამირჯანათ ბაღდინას შვილები ზალინა, შერმაზანა, პაპა	კალა	სამ ძმას მემკვიდრეობით შეხვდა ვრცელი კარ- მიდამო (სავარაუდოდ სამად გასაყოფი), რომელშიც შედიოდა დარბაზი დერეფნებით, სხვადასხვა დანიშნულების ოთახები, ეზო, ბაღჩა, სათორნე, მარანი.	გაზანდარის გაზით ²⁵ 1309 ადლი (1322 შ). ეს იყო სამ ძმის სრული წილი. თითოულზე საშუალოდ გამოდიოდა 440 შ
1708 15 ივნისი № 66	ამირჯანათ ბაღდინას შვილები ოჰანაზა და ბეჟანა	კალა	ორ ძმას მემკვიდრეობით შეხვდა კარ-მიდამო (სავარაუდოდ ორად გასაყოფი), რომელშიც შედიოდა სხვადასხვა დანიშნულების ნაშენები, ეზო და ბაღჩა.	გაზანდარის გაზით 832.5 ადლი (840 შ). ეს იყო ორი ძმის სრული წილი. თითოულზე საშუალოდ გამოდიოდა 420 შ
1709 მაისი № 68	ყაზანაშვილი ბეროა და გოდერძი		სასახლე	სიგრძე 6 ადლი (6.06 მ.), განი 5 ადლი (5.05 მ.) 30.6 შ
1711 მარტი № 73	ღარიბაშვილი პეტრე		საზღ-კარი. ერთი დარბაზი, ორი ოთახი ზედ აკრავს. დერეფანი. ეზო	დარბაზის და ორი ოთახის სიგრძე 10 ადლი, განი 6 ადლი და 3 ჩარეკი (68.6 შ). დერეფანი 5 ადლი და 1 ჩარეკი სიგრძე, ზოლო განი 3 ადლი და 1 ჩარეკი (16.9 შ). ეზო 9 ადლი და ნახევარი და განიც იგივე (92.1 შ) ჯამი: 177. 6 შ

²⁵ გაზანდარის გაზი აღნიშნავდა კვადრატულ გაზს, ანუ „გაზი გაზში“ ე.ი. გაზი გამრავლებული თავის თავზე. ამ შემთხვევაში ეს ნიშნავს კვადრატულ ადლს. ერთი მიმართულების – სიგრძის ან სიგანის საზომად გამოიყენებოდა ჩვეულებრივი ადლი, კვადრატულ სიდიდეში აყვანილს კი გაზანდარის ადლი ეწოდებოდა. იხ.: მ. ბერძინიშვილი. ძველი ქართული მეტროლოგიიდან, გაზანდარი. „მაცნე“. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ. 1976. №2, გვ. 167-168.

ჯაბა სამუშია. თბილისის ტერიტორია და მოსახლეობა XVIII საუკუნეში

1711 15 სექტემბერი № 75	ზუღუანთ გრიქორას შვილი ასლანი		ოთახი	სიგრძე 7 ადლი 1 ჩარეკი (ოღნავ ნაკლები), ხოლო განი ხუთი ადლი (7.2 მ. X 5.05 მ. = 36.3 მ²)
1712 20 მარტი № 77	ხორაშე ბატონიშვილი	გარეთუბანი ბურჯის უკან	ერთი დარბაზი, დერეფანი და ეზო	
1712 22 აგვისტო № 82	კუკუჯანთ გიქუაშვილი ბეჟია		სახლ-კარის ნაწილი. ციფულაობს მეზობლის- გან. ჩანს დიდი ეზო. როგორც გამოიღველს, ასევე მყიდველს ამ ფართზე მეტი ტერიტორია უკავია	3 ადლი განი 2 ადლი და სამი ჩარეკი (3.03X2.27=6.9 მ ²). ეზო 4 ადლი განი, სიგრძე 12 ადლი (4.04X12.1=48,8 მ ²) სულ: 55,7 მ²
1713 აპრილი № 85	ქაიხოსროვანთ ასლამაზას შვილი გიორგი	სავარაუდოდ გარეთუბანში	სახლ – კარის აღწერილობა არ ჩანს	ზეითი განი 4.5 ადლი (4.55 მ), შუა ნაწილში იზრდება 7.5 ადლიამდე (7.6 მ). ქვეითი გვერდი 9.5 ადლი (9.6 მ). მოგვიანებით ამ კარ- მიდამოს კიდევ დაემატა 9.5 ადლს 4.5 ადლი, ხოლო ზეითი განს ხუთი ჩარეკი. ამ სამოსახლოს ფართობის დაანგარიშება ჭირს არა სრული ინფორმაციის გამო, თუმცა იგი 100 მ ² არ უნდა აღემატებოდეს.
1713 ივლისი № 86	მიტლანთ ხატლას შვილი დანელა	გარეთუბანი	დარბაზი და წინ დერეფანი	გაზანდარის გაზით 75 ადლი (75.7 მ ²)
1713 20 ნოემბერი № 87	ჟანგიანთ პაპინას შვილი ასლამაზი	კალა	ერთი შირვანული დარბაზი და ორი პატარა ოთახი. ²⁶ კიდევ ერთი ოთახი ²⁷	დარბაზი და ორი პატარა ოთახი: განი ხუთი ადლი და ერთი ჩარეკი. სიგრძე 7 ადლი 2,5 ჩარეკი (5.3X7.7=40.8 მ ²). ოთახი 4 ადლი 1 ჩარეკი განი – 3 ადლი (13 მ ²) სულ: 53. 8 მ²

²⁶ ჟანგიანთ პაპინას შვილების გასამყრელ წიგნში მითითებულია, რომ ეს სახლ-კარი ერთ ერთეულს წარმოადგენდა და მემკვიდრეებმა ასლამაზმა და ზალინამ გაიყვეს.

²⁷ სახლ-კარს ისეთი განლაგება ჰქონდა, რომ გაყოფისას ასლამაზს ნაკლები ხვდებოდა და ზალინამ ერთი ოთახი დაუმატა.

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII

1713 20 ნოემბერი № 87	ჟანგიანთ უნდინას შვილი ზალინა	კალა	დარბაზი, წინ დერეფანი ²⁸	დარბაზი: სიგრძე 8.5 ადლი განი 5 ადლი 3 ჩარეკი (50 მ ²) დერეფანი: სიგრძე 5 ადლი 1 ჩარეკი. განი 3.5 ადლი (18.5 მ ²) სულ: 68.5 მ ²
1719 24 თებერვალი № 99	ნონი გოგინაშვილი ფასოა	სავარაუდოდ კალა	ერთი დარბაზი, დარბაზს შიგნით სათონე, ეზო, დერეფანი, ეზოში ორი ოთახი	
1721 დეკემბერი № 103	ჰასრათას შვილი ზალინა	სავარაუდოდ კალა	გაყოფის შემდეგ ერგო სათორნე, დარბაზისა და დერეფანის ნახევარი, ზევით ნაშენი სახლი	გაზანდარის გაზით 60,5 ადლი (61 მ ²)
1721 დეკემბერი № 103	ჰასრათას შვილი სარქისა	სავარაუდოდ კალა	დარბაზისა და დერეფანის ნახევარი. სარდაფი	გაზანდარის გაზით 60,5 ადლი (61 მ ²) ²⁹
1726 24 მარტი № 120	ბასტამაშვილი ბაღდასარა	კალა	ერთი დარბაზი, ერთი მარანი, ერთი ქვითკირის ოთახი და ერთი სათორნე და სათორნეში კიდევ ერთი ოთახი, თავლა და ეზო-დერეფანი	
1726 ივლისი № 121	სარუხჩანთ ბეჟუას შვილი პაპა		ერთი დარბაზი, სათორნე მარანი, სარდაფი, ეზო, დერეფანი ³⁰	
1726 აგვისტო № 123	ყიყინო ბეჟუას შვილი არუთინა	სავარაუდოდ კალა	ორი ოთახი	გაზანდარის გაზით 47 ადლი (47.5 მ ²)

²⁸ როგორც № 87 დოკუმენტშია აღნიშნული, პაპისეული სახლი საკმაოდ დიდი ყოფილა. ის შეადგენდა 122 მ², საიდანაც ასლამაზს შეხვდა 53 მ², ხოლო ზალინას – 68.5 მ². გაყოფისას მხარეები ფლობენ საკუთარ სახლ-კარსაც და, შესაბამისად, მათ ეს ფართი ემატებოდათ.

²⁹ გაყრამდე, სანამ ზალინასა და სარქისას მამა ჰასრათა ცოცხალი იყო, მისი საცხოვრებელი თითქმის 120 მ² აღემატებოდა. დოკუმენტიდან არ ჩანს ძმები გაყრამდე თუ ფლობდნენ საკუთარ სახლ-კარს.

³⁰ ბაღდასარა და პაპა მეზობლები ჩანან და გვერდიგვერდ ცხოვრობენ. მათი საცხოვრისი ერთი ჩვეულებრივი თბილისური სახლ-კარია.

ჯაბა სამუშია. თბილისის ტერიტორია და მოსახლეობა XVIII საუკუნეში

1727 მაისი № 126	ბიქშერმაზანთ გიორგის შვილები	კალა	ერთი დარბაზი, საჯინიბო, სათონე, დერეფანი	გაზანდარის გაზით დარბაზი – 48 ადლი საჯინიბო – 34 ადლი სათონე – 32 ადლი დერეფანი – 27 ადლი სულ: 141 ადლი (142 შ ²)
1728 მარტი № 127	მელიქ- მამასახლისი აშხარბევი	კალა	ერთი პატარა დარბაზი, შიგნით საკუჭნაო, დერეფანი, ეზო	
1732 ნოემბერი № 133	არაქელას შვილი ნალბანდი მელქოა	სავარაუდოდ კალა	ერთი დარბაზი, ერთი ოთახი, ეზო და დერეფანი	
1733 აპრილი № 137	ბაციკანთ რამაზას შვილი ოჰანეზა	კალა პატრების საყდრის უბანი	ერთი დარბაზი, შიგნით სათონე და მარანი. დერეფანი სარდაფით	
1736 15 ივლისი № 143	ბაყალ ხუდადას შვილები გიო და არუთინა	კალა	ერთი დარბაზი, უკან ორი ოთახი, დერე- ფანი, ქვეშ სარდაფი და წინ ბაღჩა	
1737 12 თებერვალი № 145	მირზა მასუმა	კალა	დარბაზი და ოთახი (სავარაუდოდ, სხვა დამხმარე სათავსოებით და ეზო)	გაზანდარის გაზით 165 ადლი (167 შ ²)
1737 25 თებერვა ლი № 146	ხუცანთ სარაპიონის შვილები	კალა	ერთი დარბაზი, შიგნით ოთახი. დარბაზის გვერდით სათონე, წინ დერეფანი, ეზო, საჯინიბო	
1738 ივნისი № 149	ჭონი სარქისა ³¹	კალა ზემოუბანი	ერთი ოთახი, საკუჭნაო, დერეფანი და ეზო	
1738 22 სექტემბერი № 150	ქადიანთ გოგინას შვილი არუთინა	კალა ქვემოუბანი	ერთი ოთახი, თავისი ზევით ნაშენით	
742 20 სექტ № 159	ივზანთ ყაზარას შვილნი დავითა და ფარეშუზა (მყიდველი)	კალა	მიწის ნაკვეთი	სივრძე 14 ადლი განი 4 ადლი სულ: 56. 5 შ ²

³¹ ჭონი სარქისა ხუცანთ სარაპიონის შვილის, ოსეფას, მეზობელია კა-
ლაში, ზემოუბანში, ბურჯის სიახლოვეს.

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII

1742 5 დეკემბერი № 160	ბაბანი მოსესას შვილი სტეფანე	სავარაუდოდ კალა	ერთი დარბაზი, ნახევარი სათორნე, დერეფანი და ეზო	
1743 27 იანვარი № 161	ჯანჯულაზანთ პაპას შვილები		საჯინიბო	გაზანდარის გაზით 46 ადლი (46,5 მ ²)
1743 20 აპრილი № 163	ოსეფას შვილი ზურაბა	კალა	ერთი დარბაზი, ნახევარი სათორნე, ქვითკირის ოთახი, აივანი და ეზო, ერთი საკუჭნაო ³²	
1745 16 ივლისი № 168	მოქალაქე ყალუასაშვილი გასპარას შვილი ზატინა	კალა	სახლი	სიგანე 6 ადლი. სიგრძე 16,5 ადლი სულ: 100 მ ²
1750 15 ივნისი № 183	ტერ-ავეტისი	გარეთუბანი	ქარხნისა და სახლის ალაგი	გაზანდარის გაზით 207 ადლი (209 მ ²)
1751 26 ივლისი № 197	ნამურაძე იორამის შვილი დავითი		ერთი ოთხაი, სათორნე და ეზო	
1751 10 დეკემბერი № 199	ყამაზანთ მარტიროსას შვილები მურადა და შაქროა		ერთი დარბაზი, თავისი შანიშინით. ოთახები, სათორნე საკუჭნაოთი. დერეფანი და ეზო	
1752 15 მარტი № 204	მუნთუანთ მამაჯანას შვილი მიკირტუმა	კალა	ერთი ბრტყელი, დაბურვილი სახლი, შიგნით სათორნე თავისი საკუჭნაოთი, ორი ოთახი, ეზო	
1752 2 დეკემბერი № 209	მელიქი საპაკა	კალა	ერთი დარბაზი, შიგნით სათორნე და ერთი საკუჭნავო, ერთი ოთახი, სარდაფი, დერეფანი და ეზო	

³² ოსეფას შვილს, ზურაბას, პაპეული სახლ-კარიდან მხოლოდ ეს შეხვდა. როგორც ჩანს, სამოსახლო გაცილებით დიდი იყო.

ჯაბა სამუშია. თბილისის ტერიტორია და მოსახლეობა XVIII საუკუნეში

1753 5 აპრილი № 212	ავეტიქას შვილი ივანინა		ერთი შირვანული ³³ დარბაზი, დერეფანი და ეზო	
1753 20 ავგისტო № 214	ჩიგიანანთ ბაღდასარას შვილი შაქარუა	კალა	სახლი ³⁴	გაზანდარის გაზით 56 ადლი (56,5 მ ²)
1753 16 დეკემბერი № 217	ბერძენი ივანეს შვილი აფრასიობა		ერთი შირვანული დარბაზი და ოთახი	
1755 10 თებერვალი № 220	იავანგულანთ ავთანდილას შვილი მანუჩარა	სავარაუდოდ კალა	ერთი დიდი დარბაზი, მარანი, შანიშინითა ³⁵ და სათორნე. დერეფანი და ეზო	
1755 5 აპრილი № 222	სახლთუხუცესი მუხრან-ბატონი კონსტანტინე	კალა	სახლის ადგილი (ნასახლარა)	გაზანდარის გაზით 40 ადლი (40,4 მ ²)
1756 10 ნოემბერი № 227	მიზონი მელქოას შვილი გასპარა	კალა კლდისუბანი	ორი ოთახი, მარანი, სათორნე, ამას გარდა ორი ოთახის ალაგი	გაზანდარის გაზით 180 ადლი (181,8 მ ²)
1757 23 აპრილი № 228	იობ ივანეს შვილი	კალა(?)	ერთი ოთახი	გაზანდარის გაზით 34 ადლი (34,3 მ ²)
1757 ივლისი № 229	ბარამანთ გიორგის შვილი პაპა	კალა ქვემო მოედანი	ერთი შირვანული სახლი, დერეფანი და ეზო	
1766 ავგისტო № 247	მირზა აბითურაბის შვილები ბაბაში, ალიყული, მურზაყული	კალა მეიდან	სახლი ოთახებით	გაზანდარის გაზით 234 ადლი (236 მ ²)

³³ შირვანულ დარბაზს უწოდებდნენ სახლს, რომელსაც ბრტყელი, კედლე-ბის პერპენდიკულარული გადახურვა ჰქონდა. სახურავი მიწაყრილ ბანს წარმოადგენდა. იხ.: მ. ბერძინიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში. თბ. 1965, გვ. 59.

³⁴ ჩიგიანანთ ბაღდასარას შვილ შაქარუას ოსმალობის დროს სახლ-კარი, ფაქტობრივად, წაართვეს (ცოტა ფასი გადაუხადეს) და იქ მეჩეთის მშენებლობა წამოიწყეს. თეიმურაზ II-მ შაქარუას დაუბრუნა კუთვნილი სახლი.

³⁵ შანიშინი – დარბაზის ნაწილი, რომელიც საგანგებოდ იყო გადაღობილი. მ. ბერძინიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, გვ. 60.

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. VII

1766 ავვისტო № 247	რევაზ ორბელიანი		ორი სახლი	გაზანდარის გაზით 353 ადლი (356,5 მ ²)
1766 10 სექტემბერი № 250	შერგილანთ საპაკას შვილი შაქარუა	კალა	ერთი დარბაზი, სათორნე, დარბაზში ორი ოთახი, მათ ბანზე აივანი, აივნის წინ ტახტი ³⁶ და ეზო. მეორე დარბაზის გარდეთი ტახტი და ეზო	
1767 15 მარტი № 251	ღალაქი იასე	კალა	ერთი შირვანული სახლი, სათორნე, პატარა საბძელი, ოთახი	
1768 6 მარტი № 256	აბესალმანთ სტეფანას შვილი გასპარა	კალა	ერთი დარბაზი, სათორნე, გარეთ ტახტი, ღერეფანი და ეზო	გაზანდარის გაზით 315 ადლი (318 მ ²)
1768 21 მაისი № 257	სარაჯი ანტონა	კალა	პატარა სახლი, წინ პატარა ღერეფნით	
1768 5 ივლისი № 258	ოქრომჭედელი მირინანთ ისაიას შვილი გურგენი	კალა	ერთი შირვანული დახურული სახლი, ქვეშ სარდაფი, სათორნე, ეზო	გაზანდარის გაზით 64 ადლი (64,6 მ ²)
1768 სექტემბერი № 260	ენიბეგას შვილი ოსეუა	კალა	ერთი დარბაზი, სათორნე, ერთი ანბრის სახლი, მის ქვეშ სარდაფი, გარეთ ერთი ოთახი, ღერეფნი და ეზო	
1771 17 ივლისი № 272	მეფის ხაბაზი თარხანა	კალა	ერთი შირვანული დახურული სახლი, გარეთ პატარა ოთახი, პატარა ღერეფანი	გაზანდარის გაზით 77.5 ადლი (78 მ ²)
1771 სექტემბერი № 274	მეწურე პასრათას შვილი ფარსადანა	კალა	ერთი პატარა დარბაზი, სათორნე და ეზო	გაზანდარის გაზით 70 ადლი (71 მ ²)

³⁶ ტახტს შენობის გარეთა ნაწილს უწოდებენ. იგი წარმოადგენდა თანამედროვე აივნის მსგავს მინაშენს, სასურავის გარეშე. მ. ბერძინიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, გვ. 61.

ნასყიდობის წიგნებში მითითებული თბილისელთა სახლ-კარი განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან, მაგრამ, ძირითადად, ის შედგებოდა დარბაზისგან, დერეფნისგან, სათორნისგან და საკუჭნაოსგან. შედარებით შეძლებულ თბილისელებს, დარბაზის გარდა, ოთახებიც ჰქონდათ და საჯინიბოც. ისედაც სივიწროვეში მცხოვრებ თბილისელთათვის ფუფუნებად ითვლებოდა ღიდი ეზობაღჩა, მაგრამ პატარა ეზოები, ზემოთ მოყვანილ ცხრილში თითქმის ყველა მეორე სახლს აქვს.

თბილისში, ძირითადად, ქვა-ტალახით ნაშენი და გაჯით გალესილი სახლები იყო. განირჩეოდა ორი ტიპის – „ქართული რიგით“ და „სპარსული რიგით“ ნაშენი სახელები. პირველი უნდა იყოს თბილისური დარბაზი, ე. წ. ქართული დარბაზი გვირგვინოვანი გადახურვით, ხოლო მეორე, ნასყიდობის წიგნებში მოხსენიებული შირვანული სახლი, ბრტყელი გადახურვით.³⁷ ისევე როგორც ევროპისა თუ აზიის ქალაქებში, თბილისშიც საკმაოდ ღიდი იყო სოციალური დიფერენციაცია. ჩვენ ვხედავთ ოჯახებს, რომლებიც ცხოვრობენ 30-50 მ² დარბაზში, მაშინ, როცა წარჩინებულ მოქალაქეთა კარ-მიდამო 200-350 მ² მერყეობდა. მირზა აბითურაბის შვილები ფლობენ 236 მ² ფართობის სახლს, აბესალმანთ სტეფანას შვილი გასპარას კარ-მიდამო 318 მ² იყო, ასევე ღიდი საცხოვრისი აქვს ყარახან შერმაზანაშვილს – 255 მ². საერთოდ კარ-მიდამოს შესწავლა ქალაქის სოციალური სურათის წარმოსახვისთვის მნიშვნელოვანი წყაროა.³⁸ ამასთანავე, ქონების გადანაწილება თბილისის მოსახლეობის შიგნით სარკეა იმ ეკონომიკური პროცესების წარმოსაჩენად, რომლებიც ქალაქში მიმდინარეობდა. ერთნი მდიდრდებოდნენ, მეორენი ღარიბდებოდნენ და, შესაბამისად იცვლებოდა მათი საცხოვრებელი პირობები. ხშირად მხატვრულ ლიტერატურაში ქალაქელი ვაჭრები ისე არიან წარმოდგენილნი, რომ ისინი მხოლოდ სიმდიდრის დაგროვებაზე ზრუნავენ და არ ცდილობენ მათი ეკონომიური მდგომარეობა გარეგნულად აისახოს. ეს ასე არ არის. ნასყიდობის წიგნებიდან კარგად ჩანს, რომ სიმდიდრის შექმნასთან ერთად როგორც ცდილობენ შედარებით გაიუმჯობესონ საცხოვრებელი პირობები.

³⁷ მამისა ბერძნიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, გვ. 59.

³⁸ ამ კუთხით საკმაოდ საინტერესო მონაცემებს შეიცავს 1802-1803 წწ-ის აღწერის ნუსხა, რომელიც გამოაქვეყნა ს. კაკაბაძემ. თითოეულ კომლს მიწერილი აქვს მათ მიერ დაკავებულ ოთახთა რაოდენობა. მართალია, ოჯახის, ფლობელობაში არსებული ფართობის დაანგარიშება ამ გზით შეუძლებელია, მაგრამ თბილისელთა ქონებრივი შიგნის და სოციალური დიფერენციაცია ამ მონაცემებით კარგად ჩანს.

ისინი ყიდულობენ ახალ სახლ-კარს, იერთებენ მეზობლის კარ-მიდამოს და სხვა. ეს ცხოვრების თანამდევნი პროცესია და XVIII საუკუნის თბილისშიც ანალოგიურ სურათს ვხედავთ.

საცხოვრებლის ფართობი მართლოდენ საქართველოში არ იყო ხშირ შემთხვევაში პატარა. შუა საუკუნეში დასავლეთ ევროპის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილიც მცირე სახლ-კარს ფლობდა. პარიზის მაგალითზე ეს საკითხი შეისწავლა სიმონა რუმ, რომელმაც საფრანგეთის დედაქალაქის ერთ-ერთი ძველი უბნის, ლათინური კვარტლის, მაგალითზე მოგვცა XIII-XV საუკუნის პარიზული სახლის აღწერა. ამ მონაცემებში უმეტესად გვხვდება 100 მ² ნაკლები საცხოვრისები, თუმცა იყო დიდი, 100 მ²-ზე მეტი ფართობის მქონე სახლ-კარი. ზოგიერთი ოჯახი ცხოვრობდა საკმაოდ მცირე მოცულობის ოთახშიც.³⁹

ნასყიდობის წიგნებში არსებული მონაცემებით შესაძლებელია განვსაზღვროთ, თუ თბილისელთა რამდენი პროცენტი ფლობდა კონკრეტული ფართობის სახლ-კარს. ჩვენთვის ცნობილია 41 თბილისელის მამულის და კერძო საკუთრების ფართობი. მონაცემები ასე განაწილდა – 200 მ²-ზე მეტ სახლ-კარს ფლობდა (ცხრილში ასეთი 12 ოჯახია) – 29,2%. 100 – 200 მ² მამულს (8) – 19,5%, ხოლო 100 მ²-ზე ნაკლებს (21 მესაკუთრე) – 51,3%. თბილისის მოსახლეობას თუ 4000 კომლს მივიჩნევთ და პროცენტულ მაჩვენებლებს მივუსადაგებთ, მაშინ ქალაქის განაშენიანებაში საცხოვრებელ სექტორს დაახ. 50-53 ჰექტარამდე უნდა სჭეროდა. ამას ემატება კომერციული სექტორი – ქარვასლები, ღუქნები, სახელოსნოები. ცალკეა გამოსაყოფი გზები,⁴⁰ ბალები, ეკლესია-მონასტრები. ამ ყველაფერს ჯამურად ეკავა 15 ჰექტ-

³⁹ S. Roux. L'habitat urbain au Moyen Âge: le quartier de l'Université à Paris. In: Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 24e année. №5. Paris 1969, გვ. 1206-1216.

⁴⁰ ვახუშტის რუკაზე, რა თქმა უნდა, მთელი სისრულით არ არის ნაჩვენები XVIII საუკუნის თბილისის საკომუნიკაციო ქსელები – მთავარი გზები, ქუჩები, ჩიხები. კალაში ვახუშტი 25-მდე მაგისტრალს უჩვენებს, რაც, ბუნებრივია, სრულებით არ შეესაბამება სიმართლეს. ძირითადი ქუჩების გარდა, თბილისში არსებობდა ე. წ. სათემო ქუჩები, რომლებზეც კარის გამოღება ყველა თბილისელს შეეძლო, მაგრამ ამის პარალელურად იყო ისეთი ქუჩები, უფრო მართებული იქნება თუ ვივარაუდებთ, ჩიხები, რომლებიც ერთ პატრონს ეკუთვნოდა და იქ მეორე მოსახლის მიერ კარის გაკეთება პატრონთან მორიგებაზე იყო დამოკიდებული (მამისა ბერძინიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, გვ. 71-72). მთლიანობაში თბილისში რამდენიმე ათეული ქუჩა უნდა ყოფილიყო და ამას ადასტურებს კიდევც ამ პერიოდის დოკუმენტები და აღწერის ის მო-

რამდე ფართობი.⁴¹

თბილისელთა საკუთრებაში არსებული ოთახების რაოდენობის შესახებ დაწვრილებით ინფორმაციას შეიცავს 1802-1803 წწ-ის აღწერა. ს. კაკაბაძის მიერ გამოცემულ ნუსხაში 2925 კომლიდან 2744 შესახებ არსებობს ცნობა, თუ რამდენ ოთახს ფლობდნენ ეს ოჯახები. დანარჩენის შესახებ ინფორმაცია გამოტოვებულია. 1 ოთახს თბილისელთა 2043 კომლი ფლობდა, შესაბამისად, 2-ს – 456, 3-ს – 124, 4-ს – 72, 5-ს – 25, 6-ს – 11, 7-ს – 6, 8-ს – 3. 10, 13, 15 და 25 ოთახს ფლობდა თითო-თითო ოჯახი. ეს საინტერესო ინფორმაცია, ზოგადად კომლის საკუთრებაში არსებული სრული ფართობის დასადგენად ვერ გამოდგება. შესაძლებელია, ორი ოთახის მეპატრონეს შედარებით პატარა ფართობი ეკავა, ვიდრე ერთი ოთახისას. თბილისელის სახლი, როგორც ითქვა, საცხოვრებელი ოთახების გარდა, შედგებოდა სხვადასხვა სათავსოებისაგან და ეზოსგან, ეს სტატისტიკა კი აღწერაში არ არის მითითებული. მაგალითად, ბიქმერმაზანთ გიორგის შვილები ფლობენ ერთ დარბაზს, თავისი საჯინბოთი, სათონეთი და ღერუფნით. ამ კარ-მიდამოს საერთო ფართი იყო 142 მ². მამუკა და მისი შვილები, ივანე და ბეჟანა, ასევე ერთი ოთახის მესაკუთრეები იყვნენ, მაგრამ მათ მფლობელობაში იყო 109,3 მ². ამისგან განსხვავებით, ჩვენ გვაქვს საპირისპირო სტატისტიკაც. ჟანგიანთ პაპინას შვილი ასლამაზას საცხოვრებელი მოიცავდა ერთ შირვანულ დარ-

ნაცემები, რომელიც ჩვენამდეა მოღწეული. კალაში თუ მართლაც 2329 კომლი ცხოვრობდა, მაშინ შეუძლებელია ყველა ამ ოჯახს ორ ათეულ ქუჩაზე ჰქონოდა გამოსასვლელი კარი, მით უმეტეს, რომ ქუჩების სიგრძე დიდი არ იყო. სწორედ ამიტომაც ვფიქრობთ, რომ ვახუშტისთან მითითებული ქუჩების გარდა, კიდევ უნდა ყოფილიყო სხვა ქუჩებიც, რომლებიც რუკაზე დატანილი არ არის. ეს რომ ნამდვილად ასეა, კარგად ჩანს რუკის ზედმიწევნით შესწავლისას. ფაქტობრივად, კალას ყველაზე ინტენსიურად დასახლებულ უბანში ე. წ. ქვემო უბანში, რუკაზე 5-6 ქუჩაა დატანილი, თუმცა ცნობილია, რომ ეს ნაწილი დასერილი იყო გზებით. დღევანდელი მონაცემებით, კალაში გზებს ჯამურად უკავია 7,4 ჰექტარი. ბუნებრივია, შუა საუკუნეებში ქალაქის მაგისტრალები საკმაოდ ვიწრო იყო. გიულდენშტედტის ცნობით, ცენტრალური გზები 2 მეტრს აღემატებოდა, თუმცა შიდა მაგისტრალების უმეტესი ნაწილი ამაზე პატარა იყო. დღევანდელი მონაცემის თითქმის ოთხჯერ შემცირება დაახლოებით მიგვაახლოვებს იმ რეალობასთან, რომელიც შეიძლება ძველ თბილისში ყოფილიყო. ასეთ შემთხვევაში შუა საუკუნეებში კალაში ჯამურად დაახ. 1,8-2 ჰექტარი უნდა დაეჭირა საგზაო ინფრასტრუქტურას.

⁴¹ ძველი რუსეთის ქალაქებში – ვლადიმირში, იაროსლავში, სავარაუდოდ, კიევშიც საცხოვრებელ ფართობს დაახ. 60-70% ეკავა. П. П. Толочко. Демография древнего Киева. «Наука и жизнь». 1984. 4. გვ. 56-57.

ბაზს და სამ პატარა ოთახს, მაგრამ მისი ფართობი 53,8 მ² არ აღემატებოდა. მეფის ხაბაზი თარხანა კი ფლობდა ერთ შარვანულ დახურულ სახლს და პატარა ოთახს დერეფნით. მთლიანობაში მის საკუთრებაში 78 მ² იყო. ამდენად, ოთახების რაოდენობით ფართობის დაანგარიშება ჭირს, თუმცა ზოგადი სურათის შესაქმნელად ეს სტატისტიკა უდავოდ საინტერესოა.

XVIII საუკუნის თბილისი თავისი მეურნეობით, არქიტექტურით სამწუხაროდ, შუა საუკუნეების ტიპური ქალაქი იყო. ამქრები, სხვადასხვა სახის სახელოსნოები, არც ისე დიდი სავაჭრო ურთიერთობები ინტენსიური ურბანიზაციის საშუალებას არ იძლეოდა. რუსეთთან შეერთების შემდეგ ვითარება ნაწილობრივ შეიცვალა. რეგიონის პოლიტიკურ ცენტრად გადაქცევამ, საერთო იმპერიის სავაჭრო ურთიერთობებში ჩართვამ, ახალმა სამრეწველო ბუმმა თბილისში დამატებითი მუშახელი მოითხოვა და დაიწყო ქალაქის ინტენსიური ურბანიზაცია, ქალაქისპირა სოფლების შემოერთება. XIX ს. I ნახევარში თბილისის ტერიტორია თითქმის ორჯერ გაიზარდა, ასევე, გაიზარდა მოსახლეობაც. ძველი ბანიანი სახლების მაგიერ ქალაქში გაჩნდა ორ-სამსართულიანი ევროპული ყაიდის შენობები. XIX საუკუნის თბილისში შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ქალაქური ცხოვრება კვდებოდა და გზას უთმობდა ახალ რეალობას.

Jaba Samushia

TBILISI TERRITORY AND POPULATION IN THE 18TH CENTURY

Summary

In the this article with the help of the new methodology we try to clarify the size of Tbilisi territory, the number of its population and the density. In the last two centuries the drastic changes had occurred in the old part of Tbilisi that makes the study of Medieval Tbilisi's urban space controversial. The most problematic is the study of nonliving space of the city (streets, squares, gardens, trade centers...).

According to the comparison of Vakhushti's (Georgian historian of the 18th c.) plan to the modern map of Tbilisi, we have received the following picture:

Kala – the whole territory was 49.3 hectares, living area – 41.4 hectares, nonliving area – 6.3 hectares, Narikala fortress – 1.6 hectares.

Garetubani – living area was approximately 8.5 hectares. In addition to this, 2.1 hectares was the settlement in Orbeliani quarter. Nonliving territories – Royal garden in Garetubani was stretched on 13.5 hectares.

Kharbukhi – the whole territory included 18.2 hectares. Living area was 3.4 hectares, nonliving area – 14.8 hectares where the gardens were placed.

The whole Avlabari and Metekhi fortress occupied 16.4 hectares, but living and public infrastructures (churches, roads and squares) had about 54% (8.8 hectares), all other area was covered by gorges, trenches and nonliving places. The living area of Avlabari included the territory on 7.3 hectares. Metekhi fortress up to the bridge covered 1.5 hectares.

According to this accounts, the total area of Tbilisi was approximately 108 hectares. Kabakhi area of Garetubani is not counted here, as well as the Armenian cemetery of Elia mount in Avlabari. The total area of Tbilisi was 120 hectares. From here 65.8 was intensively inhabited.

In this case, if we assume 65.8 hectares for the public functions in Tbilisi, then approximately 19.148 people would have lived there.

According to data of the cadastral charters, the percentage of Tbilisians, owning the certain size of houses, could be defined. We know the size of the estates and private possessions of 41 Tbilisi citizens. The data is as follows: houses more than 200 square meters for 12 families – 29.2%; 100-200 square meters for 8 families – 19.5%; and the less than 100 square meters for 21 families – 51.3%. If we consider 4000 families as the population of Tbilisi and compare it to the percentage data, then living sector had approximately 50-53 hectares. In addition to this, the commercial sector was there – markets, inns, workshops; also roads, gardens, churches and monasteries. All these should have occupied about 15 hectares area in total.